

УДК 830.09(430)"19":323.28

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-1-37>

Іван ЗИМОМРЯ,

orcid.org/0000-0003-3211-8268

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та практики перекладу
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна),
професор
Поморського університету в Слупську
(Польща) ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua

Руслана ЖОВТАНІ,

orcid.org/0000-0002-7421-148X

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародних комунікацій
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна) r.zhovtani@gmail.com

НІМЕЦЬКОМОВНА ЛІТЕРАТУРА ВИГНАННЯ: ДОСВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ

XX століття стало добою, коли культурний простір Європи зазнав докорінних трансформацій під впливом двох світових воєн, тоталітарних ідеологій та масових міграцій. Одним із визначальних явищ цього періоду була еміграція як культурний та інтелектуальний феномен, який сформував унікальний тип літератури вигнання (Exilliteratur). Досвід примусового переселення, позбавлення батьківщини та мовної ідентичності створив умови для виникнення нового типу митця – вигнанця, який змушений балансувати між вірністю власній культурній традиції та необхідністю інтеграції у чужий соціокультурний простір. У статті розглядаються причини того, як німецькомовна еміграційна література XX століття стала альтернативним історичним архівом, в якому письменники та інтелектуали фіксували досвід вигнання, втрат і духовного спротиву тоталітаризму. Особлива увага приділяється німецькомовним авторам, котрі після 1933 року зазнали цензури, переслідувань і вимушеної еміграції. Показано, що вигнання не лише формувало естетичні стратегії їхніх текстів, але й створювало підґрунтя для нової етики письма, в якій слово постає як форма свідчення, протесту й морального опору. Проаналізовано репресивні практики нацистської Німеччини – спалення книг, укладання «чорних списків», уніфікація культурного простору, цензура та пропагандистські кампанії, спрямовані на викорінення інакомислення. Наголошено, що знищення літератури та переслідування митців стало ключовим інструментом формування тоталітарної свідомості, яка мала підпорядкувати людину єдиній ідеології. У цьому контексті німецькомовна еміграційна література виступає не як побічний продукт історичних катаклізмів, а як самостійний культурний простір, що репрезентує досвід народу, позбавленого свободи. Таким чином, німецькомовна література вигнання у XX столітті постає як морально-естетичний експеримент, в якому мистецтво виконує роль пам'яті, спротиву та пошуку нового гуманізму. Вона не лише віддзеркалює трагедії тоталітарного минулого, але й формує основу для діалогу між минулим і сучасним, між жертвами й наступними поколіннями. У цьому полягає її актуальність для сучасних культурологічних та літературознавчих студій, адже досвід вигнання та цензури нагадує про необхідність захисту свободи слова і творчості як невід'ємних складників демократичного суспільства.

Ключові слова: література вигнання, Exilliteratur, еміграція, тоталітаризм, цензура, культурна пам'ять, німецькомовна проза XX ст., книга як свідчення, історична травма, духовний опір.

Ivan ZYMOMRYA,

orcid.org/0000-0003-3211-8268

*Doctor of Philological Sciences, Professor,
Head of Department of the Theory and Practice of Translation,*

Uzhhorod National University

(Uzhhorod, Ukraine),

Professor

Pomeranian University in Słupsk

(Poland) ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua

Ruslana ZHOVTANI,

orcid.org/0000-0002-7421-148X

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Head of the Department of International Communication

Uzhhorod National University

(Uzhhorod, Ukraine) rzhovtani@gmail.com

GERMAN-LANGUAGE EXILE LITERATURE: THE EXPERIENCE OF TOTALITARIANISM

The twentieth century was an era in which Europe's cultural space underwent profound transformations under the impact of two world wars, totalitarian ideologies, and mass migrations. One of the defining phenomena of this period was emigration as a cultural and intellectual experience that gave rise to a distinctive form of exile literature (Exilliteratur). The experience of forced displacement, the loss of homeland, and linguistic identity created the conditions for the emergence of a new type of artist – the exile – compelled to navigate between fidelity to their own cultural tradition and the necessity of integrating into a foreign sociocultural environment. This article examines how German-language exile literature of the twentieth century became an alternative historical archive, in which writers and intellectuals recorded the experience of displacement, loss, and spiritual resistance to totalitarianism. Particular attention is given to German-language authors who, after 1933, faced censorship, persecution, and forced emigration. It is shown that exile not only shaped the aesthetic strategies of their texts but also laid the foundation for a new ethics of writing, in which the word emerges as a form of testimony, protest, and moral resistance. The study analyzes the repressive practices of Nazi Germany – book burnings, the compilation of “blacklists,” the homogenization of the cultural sphere, censorship, and propaganda campaigns aimed at eradicating dissent. It emphasizes that the destruction of literature and the persecution of writers became a key instrument in shaping a totalitarian consciousness designed to subordinate individuals to a single ideology. In this context, German-language exile literature is presented not as a secondary by-product of historical cataclysms, but as an autonomous cultural space that represents the experience of a people deprived of freedom. Thus, twentieth-century Exilliteratur emerges as a moral and aesthetic experiment, in which art assumes the role of memory, resistance, and the search for a renewed humanism. It not only reflects the tragedies of a totalitarian past but also provides the basis for dialogue between past and present, between victims and future generations. Its significance lies in its continuing relevance to contemporary cultural and literary studies, reminding us of the enduring necessity to defend freedom of speech and creativity as fundamental components of democratic society.

Key words: *exile literature, Exilliteratur, emigration, totalitarianism, censorship, cultural memory, German-language prose of the twentieth century, the book as testimony, historical trauma, spiritual resistance.*

Постановка проблеми. ХХ століття ознаменувалося глобальними проявами насильства, двома світовими війнами, репресіями та тоталітарними режимами, що змінили хід історії та спричинили масові міграції. Еміграція стала не лише демографічним, а й культурним та екзистенційним явищем. Література вигнання постає як унікальний простір опору і пам'яті, де слово стає свідченням і моральним актом.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковий інтерес до Exilliteratur у досліджуваному ракурсі простежується у працях Р. Дове, К.-Д. Крона, П. М. Люцелера, які підкреслюють значення вигнання як визначальної риси епохи. Б. Озтюрк

аналізує роман «Сьомий хрест» Анни Зегерс як приклад історизації та культурної документації. Історико-політичний контекст тоталітаризму розкривають дослідження Г. Снайдера, Г. Леві, В. Вайдерманна, Г. Заудера, які висвітлюють механізми цензури, репресій і культурних заборон.

Мета статті. Метою є осмислення феномена німецькомовної літератури вигнання, виявлення ролі митця в еміграції та функцій літератури як простору свідчення, пам'яті й протесту.

Виклад основного матеріалу дослідження. ХХ століття, яке минуло під знаком масштабних проявів насильства й жорстокості під час Першої й Другої світових воєн, надало явищу еміграції

значення глобального феномена. Війни поставили під сумнів сталі уявлення про прогрес та гуманізм, а досвід масових руйнувань і переселень увиразнив безпрецедентну вразливість індивіда перед силою держави. Саме тому еміграція з суто демографічного явища перетворилася на феномен культурний, інтелектуальний та навіть екзистенційний. Як слушно зазначає Річард Дове, вигнання у 1930–1940-х рр. стало визначальною характеристикою епохи і водночас болючим досвідом втрати батьківщини як простору мови та культури (Dove, 2000: 3). Цей період був позначений не тільки військовими конфліктами, але й глибокими соціальними, політичними та економічними зрушеннями, які радикально змінили хід історії. Масові міграції, викликані репресіями чи прагненням вижити, несли за собою драматичні зміни у сфері культури, адже саме письменники та інтелектуали найгостріше відчували втрату «домівки» як простору мови, історичної пам'яті та духовного укорінення. Вирішальну роль у становленні цього феномена відіграло примусове вигнання великих груп населення, які в тоталітарних системах становили релігійні, расові чи політичні меншини. Режими нацистської Німеччини, сталінського СРСР та інші диктатури вдавалися до депортацій, примусової міграції та геноцидів, що призвело до значних демографічних змін. Наслідком такої політики стало формування нової культурної карти Європи: цілі інтелектуальні центри переміщувалися на Захід, створюючи осередки альтернативної думки в еміграції (Krohn, 2012). Водночас сама постать вигнанця набувала символічного значення – вона уособлювала розрив із тоталітарним минулим та прагнення до свободи, але водночас і відчуженість, неможливість повного повернення до «втраченого дому».

У нацистській Німеччині представники німецькомовної інтелігенції з ліберальними й демократичними поглядами, які не сприймали націонал-соціалістичну ідеологію, вже в 1930-х рр. відчували, що їхні права й свободи – особливо свобода слова та переконань – виявилися не просто обмеженими, а систематично витіснялися із культурного простору (Hohendahl, 1971: 35; Fritzsche, 2008: 132–133). Твори піддавалися цензурі, автори зазнавали переслідувань, а мистецтво, яке раніше було засобом самовираження, перетворювалося на інструмент суспільного контролю передусім міністерством пропаганди на чолі з Йозефом Геббельсом.

Прикметно, що Й. Геббельс, майбутній найближчий соратник Гітлера, на початку своєї політичної кар'єри спробував проявити себе як

літератор. Його ранні щоденники, романи та драматургічні спроби свідчать про значну амбіцію та водночас про відсутність належного літературного визнання. Його п'єса «Мандрівник» («Der Wanderer», 1923), опублікована з уточненням у назві «Іншій Німеччині» («Dem anderen Deutschland geschrieben»), не зазнала успіху (Höfele, 2016: 137). Іронія полягає в тому, що Й. Геббельс, який сам не зміг здобути визнання у літературному середовищі, згодом використав свою владу для руйнування чужих творчих здобутків. Деякі дослідники трактують це як своєрідну «помсту» культурному середовищу, яке відкинуло його власні твори (Die Tagebücher, 2001: 88–90). Його особистий досвід провалу лише підкреслював розуміння того, яку силу має художнє слово: він усвідомлював, що література здатна впливати на маси навіть сильніше, ніж політична промова. Саме це усвідомлення зробило його особливо нетерпимим до будь-яких проявів незалежної творчості. Маючи глибоку образу на літературний світ за власну невдачу, Й. Геббельс активно використовував свою політичну владу, щоб знищити ті твори, які він вважав загрозливими для режиму (Broszat, 1981: 212–215). Власне, репресивні дії не лише знищили безліч цінних літературних творів, але й підірвали моральний дух нації, що прагнула до свободи вираження та інтелектуального розвитку. Багато письменників, філософів та вчених були змушені емігрувати, шукаючи притулку в інших країнах, де вони могли продовжувати свою діяльність без страху за своє життя. Цей масовий відтік інтелектуалів мав довготривалі негативні наслідки для німецької наукової та культурної спадщини (Laqueur, 1974).

Суспільна атмосфера швидко стала репресивною: гестапо, концентраційні табори, цензура створили враження тотального контролю, де будь-який спротив здавався приреченим. Як згадував Конрад Аденауер, «ми стали свідками появи поліційної держави, де свобода слова існувала лише на папері» (Adenauer, 1956: 45). Це чітко підкреслює, що репресивні механізми були фундаментальною ознакою нацистського правління. Водночас офіційна пропаганда активно культивувала образ «народної спільноти» (Volksgemeinschaft), що виправдовував ізоляцію та знищення інших – євреїв, ромів, політичних опонентів, інакомислячих митців. Ця ідеологема створювала уявлення єдності, утверджуючи насильство як акт «очищення». Таким чином, культурна сфера стала не периферією, а одним із центральних інструментів формування нацистської диктатури. Міністерство пропаганди контролювало театр, пресу,

кіно та книги; це формувало у глядача сприйняття мистецтва як однобічного політичного дискурсу (Baird, 1990: 78–80). Відтак, у Німеччині запанували шовіністичні настрої, що призвели до всеохопного терору. Антисемітизм і расова ненависть стали офіційною державною політикою, що призвело до геноциду мільйонів людей, відомого як Голокост. «Тотальне знищення євреїв, – акцентує Тімоті Снайдер, – було закладено в самих основах нацистського правління» (Snyder, 2015: 123). Уже в перші місяці 1933 року тисячі громадян опинилися за ґратами лише за політичні переконання. Арешти після підпалу Райхстагу (близько 1500 осіб у ніч події та понад 10 000 впродовж наступних тижнів) стали лише початком систематичного «зачищення» суспільного простору (Nürnberg, 2009). Відтоді репресії охопили не тільки політику, але й усі сфери духовного життя, включно з літературою й мистецтвом.

У цьому сенсі саме доля та роль митця в реаліях Третього Райху постають переконливим мірилом відтворення картини духовного стану німецького суспільства в умовах тоталітарної дійсності. Ті, хто залишався вірним гуманістичним і демократичним ідеалам, змушені були емігрувати або творити у підпіллі, формуючи «літературу вигнання» (Exilliteratur), що стала голосом протесту й духовним притулком для мільйонів. Їхні тексти зберігали пам'ять про жертв і нагадували про альтернативний – вільний і морально відповідальний – шлях розвитку культури. Водночас ті, хто пішов на компроміс із режимом, використовували свої таланти для пропаганди нацистської ідеології, тим самим сприяючи поширенню ідей ненависті й нетерпимості. У культурній колаборації митці ставали частиною машини репресій. Таким чином, мистецтво в Третьому Райху стало не лише сферою культурної діяльності, а полем боротьби між примусом і свободою, де вирішувалася доля не тільки митця, а й морального обличчя нації. Замість багатоголосся та інтелектуальної свободи утверджувався так званий «арійський канон», який штучно відсікав увесь культурний пласт, пов'язаний із єврейською, марксистською чи «декадентською» традицією.

Нацистська влада ще з квітня 1933 року розпочала публікувати в газетах індекси-списки заборонених книг німецьких і зарубіжних авторів. Уже 26 березня 1933 року у виданні «Berliner Nachtausgabe» з'явився перший перелік книг, «вартих спалення»; згодом його замінили більш систематизовані списки, які стали основою для акції «Проти німецько-німецького духу» (Lewy, 2016: 21–24). Ця ініціатива була частиною шир-

шої кампанії з очищення німецької культури від будь-яких ідеологій та впливів, які могли суперечити нацистському світогляду. Вона була спрямована на встановлення повного контролю над інтелектуальним життям країни. Сам факт створення таких індексів свідчить про прагнення нацистів вибудувати систему тотального нагляду над духовною сферою, прирівняти книжку до «небезпечної зброї» (Sauder, 1983: 69–72). У політичній риторикі ці списки подавалися не як заборона, а як «очищення» національної культури від «отруйних» впливів, що нібито загрожували моральному здоров'ю німецької нації. Таким чином, цензура набувала вигляду превентивної й виховної практики, що маскувала її справжню репресивну сутність (Weidermann, 2008: 17–20). Підставою для проведення «акції проти ненімецького духу» стали «чорні списки», які склав берлінський бібліотекар і націонал-соціаліст Вольфганг Геррманн (1904–1945). Він укладав ці переліки ще на початку 1933 року, використовуючи їх як інструмент реорганізації фондів міських і публічних бібліотек Берліна (Schliebs, 1983: 442–444). Ці списки були не стільки технічним документом для бібліотекарів, скільки політичним маніфестом: вони закріплювали поділ культури на «свою» й «чужу». Саме з цього моменту розпочався процес перетворення бібліотек із центрів знання на інструменти ідеологічного контролю (Verfemt..., 2010: 55–60).

Індексованими як «ненімецькі» виявилися всі твори з-під пера майстрів слова єврейського або німецько-єврейського походження. Такими ж визнано тексти марксистських і пацифістських авторів. Особливо жорстко переслідувалися твори, що містили ідеї класової боротьби, соціальної рівності та міжнародного миру – тобто ключові складові соціалістичного, комуністичного та гуманістичного світогляду, які прямо суперечили агресивній та націоналістичній політиці нацистів (Lewy, 2016: 35–40). Симптоматично, що під удар потрапили не лише «ліворадикальні» чи «антидержавні» тексти, але й будь-які прояви інтелектуального плюралізму: модерністська поезія, філософські трактати, антивоєнна проза. Це свідчило про прагнення не стільки боротися з окремими політичними ідеями, скільки викоринити сам принцип вільної думки й автономії культури (Weidermann, 2008: 19–23). Крім цього, були укладені спеціальні інструкції для шкіл, вищих навчальних закладів та різних відомств стосовно «очищення» культурного простору від «шкідливої й небажаної літератури» з «чорного списку» (Aigner, 1971: 21; Schliebs, 1983: 442–443). Регламентація цього про-

цесу набирала рис бюрократичної педантичності: створювалися детальні каталоги, проводилися перевірки, навчальні заклади мусили звітувати про вилучені примірники (Sauder, 1983: 69–102). У такий спосіб цензура ставала складовою частиною освітньої політики, формуючи покоління студентів і школярів у просторі, свідомо обмеженому від різноманіття світових інтелектуальних традицій. У результаті бібліотеки були позбавлені величезної кількості цінних видань, а навчальні заклади втратили доступ до різноманітних джерел знань. Втрата доступу до цих знань не лише обмежувала розвиток гуманітарних дисциплін, але й створювала довготривалий вакуум у науковому дискурсі Німеччини (Verfemt..., 2010: 112–118).

Знищення літератури мало не лише культурні, але й глибокі соціальні наслідки. Воно символізувало наступ на свободу думки та вираження, намагалося викоринити будь-яку можливість критичного мислення й самостійного судження (Lewy, 2016: 41–46). Книжкові індекси нацистів виконували функцію «символічного кордону», який відділяв дозволене від забороненого. Людина, що читала або зберігала «небажану» книгу, могла бути легко маркована як потенційний ворог режиму, що посилювало репресивний характер системи (Sauder, 1983: 95–99). Відтак літературна цензура трансформувалася у форму соціального контролю, яка сприяла конструюванню атмосфери страху. Цей акт був складовою ширшої стратегії нацистів, спрямованої на створення єдиного націоналістичного наративу та підпорядкування всіх сфер суспільства ідеологічним цілям партії (Verfemt..., 2010: 121–125). Подібні акції спричинили значні зміни у свідомості населення, формуючи атмосферу страху та недовіри. Люди боялися висловлювати свої думки, читати заборонені книги чи навіть обговорювати заборонені теми, побоюючись репресій з боку режиму (Weidermann, 2008: 25–28).

Політика книжкових заборон стала фундаментальним інструментом формування «колективної амнезії» в суспільстві. Вона позбавляла людей можливості апелювати до альтернативних інтелектуальних традицій, критично осмислювати історію чи пропонувати нові моделі майбутнього (Schliebs, 1983: 444). Саме тому сучасна культурологія розглядає нацистські індекси забороненої літератури не лише як інструмент цензури, а й як складову тоталітарного проекту створення «нової людини», відданої державі та її міфологізованим ідеалам. У результаті інтелектуальне й культурне життя Німеччини зазнало глибокої травми, а наслідки цієї травми відчутні й сьогодні – у

вигляді непоправних втрат європейської культурної спадщини (Lewy, 2016: 212–216).

Досвід еміграції формував своєрідний тип митця, змушеного балансувати між різними культурами й мовами. Для багатьох німецькомовних письменників ця ситуація спричинила феномен «подвійної свідомості»: необхідність залишатися вірним власним культурним витокам і водночас інтегруватися у нове середовище. Не випадково Штефан Цвайг писав про свій стан вигнанця як чужинця, який втрачає органічний зв'язок із батьківщиною й при цьому не бачить можливості цілковитої інтеграції (Zweig, 2002: 440). Саме з цієї суперечності народжувалася естетика вигнання – із загостреним почуттям історичної відповідальності та критичною дистанцією щодо тоталітарної дійсності (Lützel, 2013: 21–25). Відтак, визначальним чинником, який спровокував еміграційні рухи, був тоталітарний характер панівних у ХХ столітті ідеологій комунізму, фашизму й націонал-соціалізму. Ці ідеології не тільки знищували інакомислячих, але й створювали атмосферу страху, в якій будь-яка форма протесту чи незгоди могла призвести до смертельної небезпеки. Література вигнання в цьому контексті постає не стільки як побічний продукт політичних процесів, а як самостійний культурний простір, в якому митці виборювали право на власний голос. Втрата читацької аудиторії на батьківщині компенсувалася формуванням нових комунікативних спільнот у країнах притулку. Таким чином, письменницька творчість у вигнанні перетворювалася на засіб індивідуального самозбереження, а також культурної репрезентації цілого народу у світі.

Втікаючи від репресій, багато інтелектуалів, науковців, митців та письменників знаходили притулок у демократичних країнах, де могли продовжувати свою діяльність у відносній свободі. Водночас їхня література часто набувала ознак документальності, свідчення, адже пам'ять про зруйновані міста, втрачений дім і загиблих співвітчизників вимагала фіксації. Еміграційна творчість тим самим перетворювалася на альтернативний історичний архів, в якому зберігалися голоси тих, кого намагалися знищити або змусити мовчати. У цьому зв'язку слід увиразнити: сучасну німецькомовну літературу неможливо розглядати без урахування наслідків втручання політики та ідеології в світ мистецтва, а ширше – історичних подій, що визначили напрямок розвитку німецькомовного письменства на невизначений час.

Після Другої світової війни німецькомовні письменники звернулися до тематики провини, відповідальності та рефлексії над трагедіями

минулого. На відміну від воєнної доби, коли еміграційна література передусім фіксувала досвід вигнання, у повоєнний час центральною стала проблема колективної відповідальності німецького народу за злочини нацизму. Література вигнання часто набувала рис історичної документації. У романі «Сьомий хрест» («Das siebte Kreuz», 1942) Анни Зеґерс чітко проступає, як літературна текстура поєднує культурно-історичний процес із символами влади, де є переможці й переможені, і таким чином конструює альтернативний архів пам'яті (Öztürk 2018: 239–242). Письменники прагнули дати моральну оцінку подіям, відновити довіру до слова як носія правди та етичного авторитету. Такі автори, як Гайнріх Бьолль, Гюнтер Ґрасе, Інґеборґ Бахманн, через свої твори прагнули осмислити минуле, висвітлюючи жахи війни та тоталітаризму, показуючи водночас, що література може стати простором діалогу між минулим і сучасним, між винними й нащадками жертв. Колективна пам'ять у цьому

сенсі постала не як тягар, а як необхідна умова морального відродження суспільства.

Своє покликання письменники, які не змирились з реаліями тоталітарної дійсності, вбачали в художньому зображенні драматичних сторінок історії свого народу задля уникнення популяризації людиноненавистницьких ідеологій. Вони використовували свою творчість як інструмент для відновлення справедливості, порушення табуованих тем і збереження пам'яті про жертви режимів. Література ставала формою спротиву, простором для критики та переосмислення минулого. Це дозволило зберегти культурну спадщину, що сприяло вихованню нового покоління в дусі демократичних цінностей та поваги до прав людини. Таким чином, феномен німецької еміграційної літератури можна розглядати не лише як історико-культурне явище, але й як своєрідний морально-естетичний експеримент, в якому слово набувало функції свідчення, протесту й водночас надії на оновлення гуманістичних основ європейської цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adenauer K. Erinnerungen 1952–1967. München: Lübbe, 1956. 556 S.
2. Aigner D. Die Indizierung «schädlichen und unerwünschten Schrifttums» im Dritten Reich. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung, 1971. 101 S.
3. Baird Jay W. To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 329 S.
4. Broszat M. Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981. 474 S.
5. Die Tagebücher von Joseph Goebbels; hrsg. von Elke Fröhlich. München: K. G. Saur, 2001. Bd. 1. 428 S.
6. Dove R. Introduction. *Dove Richard. Journey of No Return: Five German-speaking Literary Exiles in Britain, 1933–1945*. London: Libris, 2000. P. 1–12.
7. Fritzsche P. Life and Death in the Third Reich: The “Weimarer Leiche” in a New Cultural Epoch. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008. 369 p.
8. Höfele A. No Hamlets : German Shakespeare from Nietzsche to Carl Schmitt. Oxford : Oxford University Press, 2016. 329 p.
9. Hohendahl P. U. Bann, Wirkung wider Willen: Dokumente zur Wirkungsgeschichte Banns. Frankfurt (am Main): Athenäum-Verlag, 1971. 512 S.
10. Krohn C.-D. Exilforschung. Version: 1.0. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 20.12.2012. URL: <https://docupedia.de/zg/zg/Exilforschung>
11. Laqueur W. Weimar: A Cultural History 1918–1933. New York: G. P. Putnam's Sons, 1974. 308 p.
12. Lewy G. Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany. New York: Oxford University Press, 2016. 268 p.
13. Lützel P. M. Migration und Exil in Geschichte, Mythos und Literatur. *Handbuch der deutschsprachigen Exilliteratur: von Heinrich Heine bis Herta Müller*; hrsg. von Bannasch Bettina, Rochus Gerhild. Berlin; Boston, Mass.: De Gruyter, 2013. S. 3–26.
14. Nürnberger Ch. Mutige Menschen – Widerstand im Dritten Reich. Stuttgart: Gabriel Verlag, 2009. 298 S.
15. Öztürk B. Über die Historisierung in Anna Seghers' Das siebte Kreuz. *Humanitas – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 2018. Nr. 6. S. 239–255.
16. Sauder G. Vorbereitung der „Aktion wider den undeutschen Geist“. *Die Bücherverbrennung*; hrsg. von Gerhard Sauder. München: Hanser, 1983, S. 69–102.
17. Schliebs S. Verboten, verbrannt, verfolgt... Wolfgang Hermann und seine „Schwarze Liste. Schöne Literatur“ vom Mai 1933 – Der Fall des Volksbibliothekars Dr. Wolfgang Hermann. „Das war ein Vorspiel nur...“ – *Bücherverbrennung Deutschland 1933: Voraussetzungen und Folgen. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung der Akademie der Künste (Berlin) 1983*; hrsg. von Hermann Haarmann, Walter Huder, Klaus Siebenhaar. Berlin/Wien: Medusa Verlagsgesellschaft, 1983. S. 442–444.
18. Snyder T. Black Earth: The Holocaust as History and Warning. New York: Tim Duggan Books, 2015. 462 p.
19. Verfemt und verboten. Vorgeschichte und Folgen der Bücherverbrennungen; hrsg. von Julius H. Schoeps, Werner Tress. Berlin: Hentrich & Hentrich Verlag, 2010. 272 S.

20. Weidermann V. Das Buch der verbrannten Bücher. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2008. 253 S.
21. Zweig St. Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers. Düsseldorf; Zürich: Artemis und Winkler, 2002. 526 S.

REFERENCES

1. Adenauer, K. (1956). Erinnerungen 1952–1967 [Memoirs]. München: Lübbe. 556 S. [in German]
2. Aigner, D. (1971). Die Indizierung «schädlichen und unerwünschten Schrifttums» im Dritten Reich [The Indexing of „Harmful and Undesirable Writings“ in the Third Reich]. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung. 101 S. [in German]
3. Baird, J. W. (1990). To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon. Bloomington: Indiana University Press. 329 p.
4. Broszat, M. (1981). Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung [The Hitler State: The Foundation and Development of Its Internal Structure]. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. 474 S. [in German]
5. Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Bd. 1 (2001). [The Diaries of Joseph Goebbels. Vol. 1]; ed. by E. Fröhlich. München: K. G. Saur. 428 S. [in German]
6. Dove, R. (2000). Introduction. R. Dove. Journey of No Return: Five German-speaking Literary Exiles in Britain, 1933–1945. London: Libris. Pp. 1–12.
7. Fritzsche, P. (2008). Life and Death in the Third Reich: The “Weimarer Leiche” in a New Cultural Epoch. Cambridge, MA: Harvard University Press. 369 p.
8. Höfele, A. (2016). No Hamlets: German Shakespeare from Nietzsche to Carl Schmitt. Oxford: Oxford University Press. 329 p. [in English]
9. Hohendahl, P. U. (1971). Benn, Wirkung wider Willen: Dokumente zur Wirkungsgeschichte Benns [Benn, Effect Against His Will: Documents on Benn’s Reception]. Frankfurt am Main: Athenäum-Verlag. 512 S. [in German]
10. Krohn, C.-D. (2012). Exilforschung. Version: 1.0. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 20.12.2012. URL: <https://docupedia.de/zg/zg/Exilforschung> [in German]
11. Laqueur, W. (1974). Weimar: A Cultural History 1918–1933. New York: G. P. Putnam’s Sons. 308 p.
12. Lewy, G. (2016). Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany. New York: Oxford University Press. 268 p.
13. Lützel, P. M. (2013). Migration und Exil in Geschichte, Mythos und Literatur [Migration and Exile in History, Myth, and Literature]. Bannasch & G. Rochus (Eds.), Handbuch der deutschsprachigen Exilliteratur: von Heinrich Heine bis Herta Müller. Berlin; Boston, Mass.: De Gruyter. S. 3–26. [in German]
14. Nürnberger, Ch. (2009). Mutige Menschen – Widerstand im Dritten Reich [Brave People – Resistance in the Third Reich]. Stuttgart: Gabriel Verlag. 298 S. [in German]
15. Öztürk, B. (2018). Über die Historisierung in Anna Seghers’ Das siebte Kreuz [On the Historicization in Anna Seghers’ The Seventh Cross]. *Humanitas – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), S. 239–255. [in German]
16. Sauder, G. (1983). Vorbereitung der „Aktion wider den undeutschen Geist“ [Preparation of the „Action Against the Un-German Spirit“]. G. Sauder (Ed.), Die Bücherverbrennung. München: Hanser. S. 69–102. [in German]
17. Schliebs, S. (1983). Verboten, verbrannt, verfolgt... Wolfgang Hermann und seine „Schwarze Liste. Schöne Literatur“ vom Mai 1933 – Der Fall des Volksbibliothekars Dr. Wolfgang Hermann [Forbidden, Burned, Persecuted... Wolfgang Hermann and His „Blacklist. Fine Literature“ of May 1933 – The Case of the People’s Librarian Dr. Wolfgang Hermann]. H. Haarmann, W. Huder, & K. Siebenhaar (Eds.), „Das war ein Vorspiel nur...“ – Bücherverbrennung Deutschland 1933: Voraussetzungen und Folgen. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung der Akademie der Künste (Berlin) 1983. Berlin/Wien: Medusa Verlagsgesellschaft. S. 442–444. [in German]
18. Snyder, T. (2015). Black Earth: The Holocaust as History and Warning. New York: Tim Duggan Books. 462 p.
19. Schoeps, J. H., & Tress, W. (Eds.). (2010). Verfemt und verboten. Vorgeschichte und Folgen der Bücherverbrennungen [Outlawed and Forbidden: Background and Consequences of the Book Burnings]. Berlin: Hentrich & Hentrich Verlag. 272 S. [in German]
20. Weidermann, V. (2008). Das Buch der verbrannten Bücher [The Book of Burned Books]. Köln: Kiepenheuer & Witsch. 253 S. [in German]
21. Zweig, St. (2002). Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers [The World of Yesterday: Memoirs of an European]. Düsseldorf; Zürich: Artemis und Winkler. 526 S. [in German]

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025